

СЛОВО МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

САМОДІЯЛЬНИЙ ЖИВОПИСЕЦЬ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНОЇ АРХІТЕКТУРИ КАНІВЩИНИ

Канівщина — край козаччини, край легенд і переказів, повний прадавніх пам'яток старовини. Ще в 1827 році, записуючи легенди на Канівщині, видатний польський поет Северин Гощинський писав у примітках до поеми «Канівський замок»: «І зараз ще на кожному кроці зустрічаються ще не розорені дощенту могили під травою і лісом, залишки замчищ польових, і чути можна цікаві про місцеві випадки перекази. Але ми те пускаємо мимо ока і вуха, тим часом вік минає, плуг рівняє витвір часів минулих, покоління за поколінням вмира, а ми тратимо скарби, вартості яких навіть не знаємо...»¹. Кожна рисочка, кожен яр чи балка ще дихають тут старовиною. Багато з тих історичних пам'яток, що їх ще бачив Гощинський, свідків славного минулого Канівщини, згинуло у хвилі страшних руйнувань 20—30-х років ХХ століття, коли розвалювалися церкви, каплиці, нищилися цвинтарі, розбивалися кам'яні хрести, плюндрувалися могили. Друга хвиля руйнувань по вже розваленому пішла під час голодомору 1932—1933 років, коли у зруйнованих рештках шукали золото, перекопували могили та церквища. І тільки подекуди ще вціліли церкви і до сьогодні прикрашають канівські безмежні краєвиди, становлячи чільну окрасу села, його вінець.

Наша розповідь буде про церкви, зображені на картинах, відомого на Канівщині художника-самоука із села Береснягів Миколи Петровича Костирі (19.XII.1939 р.—1.VI. 1995 р.).

На Канівщині кожна часточка землі пронизана історичною пам'яттю. Духовними стародавніми пам'ятками є й місцеві говірки, а з їхнього лексичного складу — давні козацькі прізвища, що походять ще з незапам'ятних часів — Перевертайли, Легкоконці, Високоси, Немлії, Осередьки, Горшкодери, Чубарі, Тріщуни, Костирі та багато інших. Рід Костирів за родинними переказами теж був козацький. Саме прізвище чи прізвисько Костирів не було рідкісне в часи середньовіччя («костирем» чи «костирником» у Запорозькому Війську звали гравця у кості), про що є свідчення в писемних та усних пам'ятках різних часів. Костирею називався, зокрема, у «Думі про смерть Богдана Хмельницького» (запис М. Цертелева 1814 р.) миргородський полковник Григорій Лісницький («...Грицька Костиря миргородського...»). Пращури Миколи Петровича походили з сусіднього з Береснягами, у давнину теж козацького села Лазірець (давня назва — Лазірки, Лазурки). Про них у родині через давність тих часів не лишилося в пам'яті майже нічого. Дід Миколи Петровича, Оврам, прибився до Береснягів і був відомий у селі як славний різьбяр, робив меблі до панських покоїв. Вдачі він був (за родинними спогадами) гострої і палкої: колись, як пан не заплатив йому за замовлені вироби (це діялося, видно, ще за кріпаччини), запалив панські скирти. За те потрапив у в'язницю, де й стратив здоров'я, скалічив. Вся родина Костирів з діда-прадіда була музично обдарованою: співали і грали батько, мати, сестри та брати Миколи

Костира М. Церква у с. Тулинцях.
Фото Ю. Юрченка та О. Сланка. Полотно, олія, 1988.

Петровича. Всі вони мали замилювання і до малювання, але лише йому, наймолодшому у родині, судилося стати художником.

У пам'яті Миколи Петровича з дитинства залишився образ матері, яка розмальовувала «півниками» піч після мазанки. На вибір тематики картин художника значний вплив мали розповіді батька — колись садівника у маєтку панів Зноско-Боровських — про давні береснягівські цвинтарі, льохи, яри з печерами, про закопані панами під час Коліївщини скарби у Кругляку і сотні інших оповідей. «Я ці куточки всім серцем полюбив», — каже Микола Петрович, маючи на увазі давні, ще козацькі місця. І сам він живе у старій хаті з старшими сестрами Федорею та Харитиною на краю Вербової Балки — прадавнього витoku села, що згадувалося ще в люстраціях XVI століття на давньому козацькому кутку Майлаківщині. На його картинах немов воскресають посталі з мороку забуття старовинні козацькі хати з мережаними віконницями і різьбленими ганками, панські старосвітські будинки, давні церкви, цвинтарі, гори, яри, льохи, криниці — все те, що вже покрилося порохом забуття і лишилося тільки у пам'яті старших людей як спогад давнини. Кожна пам'ятка, зображена на полотні, несе з собою цілий духовний світ, десятки легенд та переказів, пов'язаних саме з нею, а також уявних, невидимих «сторожів» та «мешканців» — від «панни в білому» береснягівського панського будинку до «вмерлого дяка» шандровської церкви. З кожним руйнуванням пам'ятки зникав і уявний світ, пов'язаний з нею, в душі жителів села з'являлася ще одна велика, невігойна рана.

Успенська церква у Каневі була збудована у 1144 році великим князем Всеволодом Ольговичем². У пізніші часи біля неї виник монастир, деякі будівлі якого збереглися і до сьогодні. В Успенській церкві правили заупокійну службу над Іваном Підковою, страченим у Львові, його, обезголовленого, привезли через всю Україну до Канева. З Успенським собором була пов'язана й доля побратима Підкови гетьмана Якова Шаха, засланого у Канівський Успенський монастир у 1582 році за козацькі походи. Він був тут монахом аж до смерті й похований був, як і Іван Підкова (за народними переказами), на Чернечій горі. В Успенському ж Канівському монастирі за «Історією Русів» був підступно схоплений і відданий на страту гетьман Яків Остряниця (Острянин). У 1678 році монастир і церква були спалені ордою, під час того набігу загинув і архімандрит монастиря святий Макарій Токаревський³. У часи Коліївщини Успен-

ська церква була місцем боїв (як писав Т. Г. Шевченко у «Гайдамаках»: «Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси...»). Там, у церкві, за переказами ховалася замкова залога, утікши з палаючого Канівського замку. «...Полковник Зеллер... недовго в замку тім міг боронитися, бо замок був зле до оборони готовий... з мешканцями замкнувся в широких розвалинах мурованої Успенської церкви»⁴. У 1810 році спалена церква була відбудована і з того часу стала осередком звичаєвого життя Канева. Тут правили заупокійну службу по Тарасові Шевченку, коли тіло Великого Кобзаря привезли до Канева. Тут через кілька років потому вінчали одного із сподвижників товариства «хлопоманів», співзасновника Старої Київської Громади, видатного українського фольклориста й етнографа Бориса Познанського. Тут відспівували його ж побратима, видатного українського культурного діяча Василя Гнилосирова. Багато людських доль і життів бачила Успенська церква. За народною легендою під церквою були печери і таємні ходи, що вели аж до самого Дніпра.

Довгі роки у приміщенні церкви був краєзнавчий музей. Декілька років тому церкву віддали священикам. Церкву кілька років тому відремонтували. Однак краєзнавчий музей, що тулиться тепер у прицерковних приміщеннях, збудованих чи не 1810 року, страждає від того, що руйнується стеля. На теперішній час церква має вигляд 1810 року. Як пише Лаврентій Похилевич, давня мурована з «візантійської» цегли кладка доходила після пожежі тільки до вікон.

Несказанно чудової роботи давня козацька церква у селі Тулинцях (мал. 1), колишнього Канівського повіту, тепер Миронівського району, була збудована «без одного гвіздка» (за спогадами уродженки села Кузьменко Федосі Меркурівни (1910 р.н.) у XVIII столітті, освячена 7 лютого 1784 року⁵. Вона — вінець «розкиданого по ярках»⁶ села, колись знаменита церква чудової краси, а зараз — моторошна пустка-руїна. Ця церква була збудована так давно, що про її побудову залишилися тільки перекази. За свідченням візиту Мошенського деканату 1789 року, яке подає Лаврентій Похилевич, вона не була першою церквою села за своєю давністю: ще перед нею на тому ж місці стояла церква також на ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, побудована десь в 1740 році. «Між тим, старі люди, від яких чули нинішні, стверджували, що тут і перед руїнами була якась церква, і по руїнах теж була. Та про них теперішні люди не відають. Тільки істинність слів їхніх засвідчує напис, вибитий на камені закладення, знайденому у фундаментах теперішньої церкви, коли їх копали. На камені тому вибитий і титул Різдва Пресвятої Богородиці»⁷.

Першим священиком давньої церкви, що не збереглася, був отець Павло, висвячений в Умані, а за ним — отець Крупа, висвячений Пилипом Володковичем. Під час Коліївщини панотець підтримав повсталіх гайдамаків, за що був вигнаний Миколою Потоцьким з приходу після придушення повстання.

За народними переказами відразу ж після побудови церкви, де брали участь свої ж тулинські майстри, які її ставили, предки сучасних мешканців (є ще родини, які пам'ятають, що їхні предки допомагали в роботі), були викликані майстри, які так розмалювали церкву, що фарби були «мов живі». Залишки того чудового малювання, що не стерлося у незвичайно важких обставинах, можна бачити і зараз: Господь Саваоф (купол церкви) над олтарем благословляє, пророки з білими бородами і неначе живими очима (трохи нижче), частина іконостасу, частина царських врат, ангели (купол над навою), півікони чудового малювання архангела Михаїла з мечем, що ніби охороняє вхід до спустошеної святині. Церква стоїть на пагорбі над селом (як раніше писалося у візитах деканатів — «на місці веселому»), колись її було видно, ще тільки мандрівник наближався до Тулинців. Тепер вона зникла у хашах бур'янів, що поросли, мов дерева, і в справжнім високім лісі. Вітер гуляє по церкві, залітаючи в розчинені навстіж двері. Дощ затікає через розбитий бурями дах. Товсті дубові платви незвичайної ширини з чудесними малюваннями стають жертвами знущань і наруги. Дубові колоди з підлоги, що їх колись любовно стругали руки предків-майстрів, що на них молилися

*Костиця М. Церква у с. Шандрі на Канівщині.
Фото Ю. Юрченка та О. Сланка. Полотно, олія, 1987.*

стільки поколінь тулинців, справляли хрестини, вінчання і похорони багатьох поколінь усього села, невідомі зловмисники розтягують.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці у Тулинцях збудована ще за козацькими взірцями, де «немає і одного гвоздка», де «скільки окон було, скільки добра всякого», «красота там така була... рушників багато», мала бути зруйнована ще в 30-ті роки. Тимчасово в ній зробили склад зерна. «І була там комора, хліб звозили. І пише комірник, сидить. І йому почудилось, що старик вийшов (малювання: пророк на стіні у церкві — Н. П.), вийшов і киває йому головою. А він аж вжахнувся! «Я не буду там сам приймати хліб, давайте людину, бо сам не буду, бо це таке й таке». То там комора і не була. Ліквідували комору. Забрали хліб і ліквідували» (запис VIII.1994 р. від Кузьменко Федосі Меркуріївни). Після цього церкву не чіпали аж до останнього часу, коли «начали розтягати».

Біля церкви хатинка для сторожа. А навколо — рештки старого Куделівського (бо церква стоїть на кутку Куделівщині) цвинтаря. Тут, коло церкви, колись були поховані й тулинські пани (стояли мармурові пам'ятники, тепер знищені), і давні священники. З великою теплотою згадують старенькі жительки села священників, які правили за їхнього життя: «Дяк був і дячиха... Батюшка був Курінний (пізніше правив у Береснягах, репресований — Н. П.), а потом Колосов, а потом і Лапига...». У час другої світової війни священники української православної автокефальної церкви відновили богослужіння, майстри реставрували розписи («Правилося у войну. Зайдеш у церкву на паску — півча гарна на хорах, і плащаниця... Правиться... Панікадила світять... На дзвониці дзвонять...») (запис від Опанасенко Олександри Сидорівни, 1914 р.н., уродженки села Тулинців). Доля тих священників для тулинців лишилась невідомою. Пізніше церкву знов закрили. Із вдячністю згадують мешканці села і старост та старостих (пам'ятають їх всіх поіменно), сторожів біля церкви: «Сторожовочка була... Бабі дві: одна Сохвія, а друга — Марія... вмерла... Кладовище було... зараз за церквою... Каплиця... і коло каплиці ховали...» (запис від Кузьменко Федосі Меркуріївни).

Збереженню церкви значно сприяла слава про неї, як про місце незвичайне і таємниче: «Пішли дві зайти подивитися. Аж їм наче голос півчі чується. То вони тікають. «Ти чого тікала?» — «А ти чого?» А вони

пока й пішли, то їм вчувалося» (запис від Коломієць Варвари Федорівни, 1919 р.н., уродженки села Тулинців). На старому цвинтарі перестали ховати, у 1933 році, «як мерли сильно». «Ото — старі, а нові — як мерли сильно, у 33-ім році обкопали».

У всіх старих людей чується жаль за церквою — колишнім осередком духовного сільського життя: «Яка в нас була красавиця церква!», «Церква в нас хороша була... Позаростало все... Красота була така! А співали ми багато пісень... святобожних... Празник — до чого гарно! До чого весело! Пішло усе прахом. У нас, як голодовка була, півсела вимерло...»

Церква у селі Шандрі (колишньому містечку Канівського повіту, тепер селі Миронівського району) в ім'я Архистратига Михаїла (кам'яна) була закладена у 1831 році, а закінчена у 1863. Вона за своєю давністю не була першою церквою у селі. На тому місці вже стояла церква того ж імені, збудована у 1755 році (дерев'яна). У 1785 році до неї були зроблені прибудови, що надали їй форми хреста. Страшна подія сталася тут після придушення Коліївщини. Священик церкви Андрій Кушевич у 1768 році перейшов на бік гайдамаків, за що після придушення Коліївщини з наказу «власника містечка» (очевидно, Миколи Потоцького) був утоплений у шандрівському ставку. Через 43 роки після цього злочину, в 1811 році, церква згоріла. На її місці була закладена в 1831 році кам'яна, закінчена у 1863 році. «Церква у Шандрі була кам'яна, кругла, гарно мурована. Пани були коло неї поховані. Хрест стояв мармуровий (не зберігся — Н. П.)...» (запис від Долінської Марфи Андріївни, 1916 р.н., уродженки села Береснягів). Церква стояла на кутку Немліївщини, коло неї була сторожка і каплиця, за церквою — шандрівський цвинтар. «Церква була гарна... Усі гарні окна... Маляр був тут... То він малював...» (записано у 1988 р. від Немлій Ганни Остапівни, 1910 р.н., уродженки села Шандрі).

Церква мала бути зруйнована ще в 30-х роках ХХ століття, однак тоді «не подужали» її розкидати. В роки другої світової війни у Шандрі, як і в Тулинцях, правилось. Після війни богослужіння було заборонене, колишнє «веселе» місце стало моторошною пусткою. Ще раз — уже в 60-х роках — була зроблена спроба відновити Службу Божу, до Шандрі приїхав священик. Однак через деякий час він був змушений залишити Шандру, а церква була закрита. У 1988 році церкву мали розібрати на цеглу, але не встигли доруйнувати. На малюнку М. П. Костирі (картина 1987 року) вона зображена ще перед руйнуванням.

Коли, нарешті, обставини змінилися і вище начальство дозволило відкрити церкву, шандрівці на чолі з панотцем Олексієм і матушкою (збирали на це кошти у всіх трьох селах — Шандрі, Тулинцях та Береснягах) поставили на місце купол і відремонтували церкву, гарно побіливши її («Розрушена була дуже, дуже... Аби ви знали, як ламали її» (запис від Сидоренко (Трещун) Ольги Герасимівни, 1912 р.н., уродженки с. Шандрі). І так пощастило врятувати хоч одну церкву, приречену на знищення.

За довгі роки свого існування (особливо у вигляді відлюдної пустки) церква у Шандрі стала основою для численних оповідок про незвичайні видива, що з'являлися тут. Ще раніше, на початку століття, уже існували міфологічні легенди про «вмерлого дяка», який ходив навколо церкви, про молоду, що йшла просити на весілля у сусіднє село і замерзла по дорозі, а після смерті не могла знайти собі спокою; про похованих панів та їхні могили (не збереглися до сьогодні через події 20—30-х років) та інші. До того виникнення найбільше спричинилася тверда віра старших людей, що мрець після смерті обов'язково мусить відвідати всі ті місця, де був у час похорону і де колись жив. Саме тому руйнування церкви сприймалося завжди, як найбільше нещастя для села («Біжить душа по селі, прибігла, а хати немає, та й каже: «Нема! Мене тут не стрічають! Де ж мені дітися?» (запис від Ганни Остапівни Немлій у 1988 році). Цілий ряд оповідей присвячено саме недотриманню загальноприйнятих приписів, пов'язаних з похороном без священика. Тільки коли все дотримано, душа набуває спокою («Прийшов ангіль і забирає до себе»).

Змальовує М. Костиря також хід на береснягівське церковнище, місце, де стояла береснягівська церква на честь Покрови Пресвятої Богородиці.

Самої церкви митець змалювати не зміг: вона була зруйнована ще до його народження, в 1930 році. Церква Святої Покрови (дерев'яна) збудована (перевезена з села Яблунева) 1800 року, фундаментально перероблена 1850 року. Вона не була найдавнішою у Береснягах. Першою, за народними переказами була церква прадавнього часу в Шуровому проваллі. Невідомо, коли вона була збудована (підмурівки ще зараз добре проглядаються серед трави), але, за тими ж переказами, було це ще за часів турецьких нападів, тому і церква була збудована у видолинку, щоб її не бачили здалека. Коло церкви, на горбі, був і прадавній цвинтар, де, як свідчать перекази, перестали ховати ще в роки Коліївщини і страшного мору, який був незадовго після неї. Коли небезпека минула, церкву побудували на високому місці, на одному з пагорбів над селом. У візитах Мошенського деканату 1789 року згадується каплиця на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1788 року.

Береснягівська дерев'яна церква була гордістю села. «Дерев'яна була церква, велика... Два куполи були й перегороджена пополам... І дзвониця була, де дзвонили. Як вилазять дзвонить, як задзвонять! Чути було аж у Тулинці... Хрестів було три... Оградка невеличка, ворота, хвіртка була, сторожка...» (запис від Фурси Олени Андріївни (баби Пантеліхи) (1901—1993) у 1988 році). З образів, що були у церкві, особливо мистецько захоплював іконостас (1800 р., реставрований 1850 р.), а в ньому — ікона Покрови Пресвятої Богородиці та парні ікони Пресвятої Диви і Спасителя. Ще одна ікона — святих Петра і Павла, яка вважалася чудотворною (всі знищені без сліду).

Разом із церквою були зруйновані й каплиці на Майлаківському цвинтарі та на Старих Гробах. Трохи пізніше були розбиті й білі мармурові хрести на цвинтарях. Разом із церквою пішли у минуле й ті численні оповіді, які були пов'язані з нею — про «біле», що лякало на цвинтарі, про повішеного самогубця, що «ввижався» пізнім подорожнім на дорозі до церкви (малося на увазі, що, напевне, подорожні мали молитися за його душу), про сторожа, який і після смерті ходив навколо церкви, та багато інших. Одночасно з церквою пішли у небуття і метричні книги, ведені протягом кількох століть береснягівськими священиками, а з ними — й історична пам'ять села. Церковище поволі заростає бур'янами, стираються поступово контури цвинтаря навколо нього...

День за днем Микола Петрович Костира з альбомом обходив села Канівщини, десятки пам'яток старовини дивляться з його полотен: одні ще вцілілі, тільки надщерблені вихорами тих бур, що пролетіли над ними, інші — існуючі тепер лише на полотні та в пам'яті людей. Будемо сподіватися, що нащадки славних лицарів Канівського полку пильніше придивляться до спадщини, залишеної їх прадідами, і зроблять усе, що зможуть, для її врятування.

Надія ПАЗЯК

Київ

¹ Goszczynski Seweryn. Zamek Kaniowski. — Warszawa, 1909. — S. 113.

² Похилевичъ Л. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Киевской губерніи или статистическіе, историческіе и церковные замѣтки о всехъ деревняхъ, селахъ, мѣстечкахъ и городахъ въ предѣлахъ губерніи находящихся. — К., 1864. — С. 542.

³ Максимовичъ М. Собрание сочиненій. — Т. I. — К., 1876. — С. 684.

⁴ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Т. III. — Warszawa, 1882. — S. 806.

⁵ Похилевичъ Л. Сказанія... — С. 588.

⁶ Там же. — С. 587.

⁷ Похилевичъ Л. Сказанія... — С. 588.